

BÉNYEI MIKLÓS

Eötvös József könyvtára

A könyvtár kialakulása. A hagyaték eredetét tekintve két részre osztható. Kisebbit hányadát az örökölt, kölesön kért vagy ajándékba kapott könyvek alkotják. Apjától és nagyapjától jogi művek, anyjától és nagynénjeitől angol és francia regények maradtak rá. Két kötet öccsétől került hozzá. Három könyvet TREFORT Ágostontól — aki barátja és sógora volt — kért kölesön, s a rokonságon belüli könyvkölcsönzés maradványa FÉVAL *Le comte Barbebleue* című bestsellere is, amelyet EÖTVÖS egyik vejének, INKEY Istvánnak Antal nevű unokatestvére hozott a család valamelyik tagja számára.¹ Tíz olyan könyv van a hagyatékban, amit EÖTVÖSnek ajánlottak. Többek között DESSEWFFY Aurél, FÁY András és VÁMBÉRY Ármin küldte el egy-egy munkáját. Ajándékba kapta francia barátja, MONTALEMBERT műveit is.²

A fenti állományrész eltörpül a vásárlott könyvek magas száma mellett. EÖTVÖS könyvtárának zöme — mintegy 80–85%-a — a könyvesboltok, árverések és más kereskedelmi akciók közvetítésével gyűlt össze. Amíg apjával élt, szinte korlátlanul vásárolhatott. A család 1841-ben bekövetkezett anyagi csődje után hirtelen változott a helyzet. Ezután felesége birtokának jövedelme és saját írói honoráriumai fedezték nemcsak a középbirtokos nemesség korabeli életszínvonalának, hanem a szerényebb méretű könyvgyűjtésnek a költségeit is.³ A 40-es években még elég sokat vásárolt. Ekkor alakította ki könyvtárának szerkezeti arányait, amelyeken a későbbiek során csak finomított. A müncheni emigrációban a takarékoskodás kényszere miatt alig vett néhány könyvet.⁴ Az 1850-es években sem növelte olyan mértékben a gyűjteményét, mint az előző évtizedben, a 60-as évek első fele pedig a mélypontot jelenti ebből a szempontból. Jövedelme nem csökkent ugyan, de gyermekeinek neveltetésével kiadásai alaposan megnövekedtek. Még miniszter korában is

¹ INKEY István (1842–1905) középbirtokos Eötvös Jolánta nevű lányát vette feleségül.

² Levelezésükben nyomon követhető, mikor és milyen új könyvét küldte el MONTALEMBERT. L. CONCHA Győző: *Eötvös és Montalembert barátsága*. 2. kiad. Bp. 1922. 176. l. és BALOGH, Joseph: *Eötvös und Montalembert*. Bp. 1939. 16–17. l.

³ SÖTÉR István: *Eötvös József*. 2. kiad. Bp. 1967. 110. l.; 1844. augusztus 7-i levele SZALAY Lászlóhoz. NIZSALOVSKY Endre–LUKÁCSY Sándor: *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*. Bp. 1967. 153. l. (A továbbiakban: *E. J. levelei*.)

⁴ 1848. október 20-án SZALAYhoz írt levelében megélhetési gondokról panaszkodott. Vö. *E. J. levelei* 169. l. A szűkös anyagi helyzetnek tudható be, hogy nem vásárolta meg SCHEIBLE *Das Kloster* című művének 1849-ben megjelent 10–12. kötetét sem, holott az első kilenc kötet megvan könyvtárában.

pénzügyi természetű gondokkal küszködött,⁵ bár ekkor ismét többet fordított könyvvásárlásra.⁶

Tudatosan gyarapította könyvtárát. Erre vallanak jegyzetfüzeteinek bejegyzései is. Azoknak a könyveknek a címeit, amelyeket meg akart szerezni, felírta magának. Listáját hirdetésekéből és az olvasott művek hivatkozásaiból állította össze. RITTER *Geschichte der Philosophie alter Zeit* című munkája első kötetének 57. oldalán például aláhúzta a lábjegyzetben közölt WINDISCHMANN-mű címét: *Die Philosophie im Fortgang Weltgeschichte*. Innen másolta át egyik noteszébe.⁷ Aztán megrendelte, ma is megvan. Hasonló módon jutott HERMANN *Griechische Alterthumskunde* és W. A. SCHMIDT *Geschichte der Denk- und Glaubensfreiheit* című ókortörténeti értekezéséhez. A címeket feljegyezte az egyik noteszbe, RIEHL *Über bürgerliche Gesellschaft* című tanulmányával együtt.⁸ A könyveket egy TISCHLER nevű könyvkereskedővel kívánta meghozatni, a nevét és lakcímét be is írta a három mű adatai alá.⁹ Az első kettőt megkapta, RIEHL munkája viszont hiányzik a hagyatékából.¹⁰ COURIER pamfletjeire – 1839-es kiadás – és MALTEBRUN híres geográfiájára – 1841-ben jelent meg – a *Journal des Debats* hirdetéseiben figyelt fel, s egy bécsi ismerősének közvetítésével meg is szerezte ezeket.¹¹

A lipcsei cégek is szállítói közé tartoztak. Akkori titkára, BEREZK Károly írja, hogy 1843–44 körül „minden lipcsei könyvvásárkor ládaszámra rendelte meg a könyveket . . .”¹² Pesten EMICH Gusztáv „Nemzeti könyvkereskedését” látogatta szívesen¹³ a 40-es években. Amikor 1857-ben RÁTH Mór is megnyitotta üzletét, EÖTVÖS az ő vendége lett. A francia és német irodalom újdonságait RÁTH hozatta meg számára, s nála vette meg a magyar szerzők munkáit is. Számlája legvégén GERÖRER *Pápák története* című, 12 kötetes könyve állt¹⁴ – a hagyatékban azonban már nincs meg. EÖTVÖS sokszor végigbongészta a legújabb szállítmányokat, akkor is, ha nem vásárolt semmit.¹⁵

A régebben – évtizedekkel, sőt évszázadokkal előbb – megjelent könyveket az árveréseken vagy más úton próbálta megszerezni. Így jutott a 16–17. századi kiadványokhoz, a történelmi művek és az emlékiratok egy

⁵ L. fiához, EÖTVÖS Lorándhoz írt 1869. nov. 29-i és 1870. jan. 29-i leveleit. Közli MORVAY Győző, *Irod. tört. Közl.* 1930. 55. l.

⁶ Utolsó szerzeménye LINDNER *Ideen zur Psychologie der Gesellschaft* című tanulmánya vagy VÁMBÉRY Armin *Russlands Machtstellung in Asien* című röpirata volt – mindkettő 1871 januárjában jelent meg.

⁷ A noteszeket az MTA Kézirattárában őrzik. A kérdéses feljegyzés a *Barna jegyzet-könyv* 112. f.-n van.

⁸ Cím nélküli zsebkönyve 144. l. SCHMIDT művét a *Memoranda* feliratú zsebkönyvében is feljegyezte (44. f.).

⁹ Cím nélküli zsebkönyve 144. l. Ismerőse lehetett, mert nem tüntette fel, melyik városban lakik. Feltehetően egy bécsi kereskedőről volt szó.

¹⁰ Lehet, hogy RIEHL könyve is megvolt neki; az bizonyos, hogy olvasta, mert erről írt SZALAYNAK 1852. február 12-i levelében. *E. J. levelei* 198. l.

¹¹ A kérést tartalmazó levelet ESZTEGÁR László közölte: *Magyar trók levelei a bécsi cs. kir. udvari könyvtárban.* = *Irod. tört. Közl.* 1904. 503. p. A levél címzettje ismeretlen.

¹² BEREZK Károly: *A régi „Fiatal Magyarország”.* Bp. 1898. 61. l. A lipcsei katalógusokat a 60-as években is szemmel tartotta, mint erről *A nemzetiségi kérdésben* ír. (Bp. 1903. 59. l.)

¹³ HAVAS Adolf: *Petőfi műveinek első kiadása és Emich Gusztáv.* = *Petőfi-album.* Bp. 1898. 148. l.

¹⁴ ÁGAI Adolf: *Por és hamu.* Bp. 1892. 352–354. l.

¹⁵ MOLNÁR Aladár: *Eötvös József közoktatásügyi minisztersége 1867–70-ben.* = *Havi Szemle.* 1879. április. 7–8. l.

részéhez, valamint néhány vallástörténeti munkához. 1854-ben különösen értékes anyagra tett szert. A 18. század végi – 19. század eleji magyar történelmi forráskiadványok és tanulmányok többségének borító- vagy előzőklapverzóján legfelül Eötvös tintával írt megjegyzése olvasható: „854 Decem-berbe árverésen”. A címlapokon egy körpecsét látható, „SISKOVICS KÖNYV-TÁRA” felirattal. Az előző tulajdonos neve tehát SISKOVICS volt. Feltehetően SISKOVICS József udvari tanácsos és verőczei főispán gyűjteménye egy részé- nek kiárusításán vásárolta Eötvös a fenti könyveket, amelyek közül 21 mű – némelyik 2–3 kötetes – jelenleg is a hagyatékban van.¹⁶

Az 1830-as években szokhatta meg, hogy a frissen vett könyvek cím- lapjára beírja a nevét. A névalírást 1844-ig követhető nyomon. Az ezután kiadott könyvekben ugyanis már nem találjuk a szignót, az 1844-es kötetek egyik részében még igen. Mindössze egy kivételt van: QUINET *Du génie des religions* című műve 1848-ban jelent meg, a címlapján mégis ott van Eötvös kézjegye. Ezt az emigrációban vásárolhatta, talán azért tartotta szükségesnek ráírni a nevét, nehogy összekeveredjen a vele együtt lakó TREFORT Ágoston könyveivel.

A könyvtár berendezése. Amíg szüleivel élt együtt, ercsi kastélyukban őrizte könyveit. Apjának csődje után, 1841-ben barátjához, TREFORTHoz költözött. „Csak könyveit s kedves vén karosszékét vitte magával.”¹⁷ Amikor 1842 szeptemberében megházasodott, könyvtárát újra költöztette az új lakásba.

A Békés megyei Pusztaszenttornyan terület el feleségének birtoka; ottani kúriájában is tartott néhány könyvet, folyóiratot. Külön szekrényben álltak, s ha ott dolgozott vagy pihent, akkor olvasgatta őket. GYÖRY Vilmos a *Reform* 1871. március 19-i számában leírta e részleg kialakulásának, hasz- nálatának körülményeit, de az összetételét csak hiányosan ismertette. Mivel ennek az anyagnak nyoma veszett, teljesen a fenti közleményre vagyunk utalva. Eszerint a *Revue des Deux Mondes*, a *Tudománystár*, az *Új Magyar Múzeum* és a *Deutsche Vierteljahrsschrift* füzetei mellett CANTU világtörténeté- nek magyar fordítása, BACON *Silva silvarum historia naturalis* című művének 1661-es kiadása és az egri *Biblia* 3 kötete biztosan megvolt.¹⁸

Könyvtárának zömét természetesen pesti lakásán helyezte el. 1870 nyarán HALÁSZ Imre itt találkozott vele, „könyvállványoktól körülvett dolgozószobájában”.¹⁹ Amikor 1895-ben fia az Eötvös Kollégiumnak ajándé- kozta a gyűjtemény még meglevő részét, a könyvszekrényeket is felajánlotta. Két darab 2,30 m-es és egy kisebb, 2 m-es szélességű, kb. 3 m magas szekrény került a kollégiumba. Ma is ezekben vannak Eötvös egykori könyvei.

A könyvtár utótörténete. A mintegy négy évtizeden át gyűjtött könyvtár sorsa EÖTVÖS József halála után érdekesen alakult. Fia már 1871–73 között a műgyegytemi könyvtárnak ajándékozott belőle kb. 640–650 kötetet. Erről

¹⁶ SISKOVICS József életrajzi adatai ismeretlenek. 1841-ben volt Verőcze főispánja, 1849-ig udvari tanácsos.

¹⁷ VOINOVICH Géza: *B. Eötvös József. = Eötvös József: Levelek. Életrajz.* Bp. 1903. 215. Az adatot PULSZKY Ferenc nyomán (*Életem és korom.* 1. köt. Bp. 1958. 183. l.) közli.

¹⁸ GYÖRY Vilmos (1838–1885) költő, műfordító, ifjúsági regényíró, a Kisfaludy-Társaság rendes és az MTA levelező tagja 1862–76 között az orosházi evangélikus hit- község lelkésze volt. Szenttornya közigazgatásilag Orosházához tartozott, így GYÖRY jól ismerte az Eötvös-kúriát is. Az ő cikke nyomán ír az itt őrzött könyvekről SÓRÉR István is: i. m. 314. l.

¹⁹ HALÁSZ Imre: *Egy letűnt nemzedék.* Bp. 1911. 323. l.

az 1873. október 15-i rektori zárójelentés tesz említést először.²⁰ Az adomány nagyrészt történeti és földrajzi művekből állt, s véletlenül sem volt köztük szépirodalmi alkotás. Ez a megoszlás tudatos válogatásra utal, amit valószínűleg Eötvös irányított, s fia az ő végakarátát teljesítette az ajándékozással. A könyveket eleinte a tudomány- és műegyetemi olvasókör tagjai használták.²¹ Ugyanis a két egyetem éveken át egy épületben működött; a diákok önképző egyesülete is egybeolvadt. Könyvtáruk azonban alig néhány kötetet tett ki, ezért gondolhatta Eötvös, hogy saját könyveiből a történelmi és politikai tárgyuak egy részét az olvasókörnek adja — a műegyetemi hallgatónak címezve. Amikor 1883-ban felépült a műegyetem új palotája, a hagyaték is idekerült. A könyveket leltározták, bekötötték, a címlapokra ráütötték az eredetet jelző „EÖTVÖS KÖNYVTÁR” feliratú körpecsétet, majd szétosztották őket a raktár különböző pontjaira — a szakrendi csoportoknak megfelelően.²²

Eötvös könyveinek másik részét fia őrizte, aki 1895-ben az általa alapított Eötvös Kollégium megnyitásakor a mintegy 12000 kötetnyi állományt az új intézménynek adományozta.²³ Ezekről a könyvekről 1909-ben történt az első felmérés, amikor egy kéziratos katalógust készítettek róluk. A kollégium 1950-ben beszüntette működését, ekkor a hagyaték az MTA Irodalomtörténeti Intézete Eötvös Könyvtárának tulajdonába ment át.

A műegyetemi adomány létéről sokáig nem tudtak. Az ottani könyvtárosok is csak az 1960-as évek elején, az újraeléltározás során figyeltek fel rá. A könyveket összegyűjtötték és különgyűjteményként állították fel. Az erről közölt ismertető cikk²⁴ meglepetést okozott. Az Irodalomtörténeti Intézet vezetősége azzal reagált, hogy megkérte a Műszaki Egyetem Könyvtárát, engedje át a hagyatékot. A kérést teljesítették, és Eötvös József magánkönyvtára 1965 nyarán újra együvé került. Az eredeti három szekrényben helyezték el a gyűjteményt, de a két hagyatékrészt nem olvasztották egybe.²⁵

A most már együtt levő anyag azonban nem teljes. Az 1909-es címjegyzék alapján megállapítható, hogy az idők folyamán a különgyűjtemény egy részét besorolták az Irodalomtörténeti Intézet könyvtárának többi könyvei közé, ahol meg is találhatjuk ezeket. Más könyvtárakba is került egy-két könyv a hagyatékból.²⁶ Eötvös Loránd Tihanyban őrzött könyvei, emléktárgyai között is van egy Eötvös Józsefnek dedikált mű.²⁷ HALÁSZ Imre írja, hogy

²⁰ Idézi MÓRA László: *Wartha Vince* . . . Bp. 1967. 96 - 97. l.

²¹ Vö. ifj. HÁRY Sándor: *A tudomány- és műegyetemi olvasókör könyvtáráról*. = *Egyet. Híradó*. 1875. márc. 1. 3. 5. l.

²² MÓRA L. i. m. 97. l.

²³ *Eötvös Loránd, a tudós és művelődéspolitikus írásai*. Bp. 1964. 289. l.

²⁴ MÓRA László: *Eötvös József és a műegyetemi könyvtár*. = *Könyvtáros*. 1964. jan. 23. 25. l.

²⁵ LUKÁCSY Sándor: *Eötvös József könyvtára*. - *Irod. tört. Közl.* 1966. 523. l. Az elrendezés, betűrendbe sorolás munkáját e sorok írója végezte mint egyetemi gyakornok.

²⁶ Az Akadémiai Könyvtárban bukkantak rá BUCHEZ *Introduction à la science de l'Histoire* . . . Bruxelles. 1834. című művének első kötetére, amelynek címlapján Eötvös aláírása olvasható. (A kötet könyvtári száma: 194041. l. sz. R/459.) Minden bizonnyal Eötvösé volt CAPEFIGUE *Le gouvernement de Juillet*. Paris 1835. című munkája is, ami jelenleg az Egyetemi Könyvtárban van (raktári jelzete: Ga 6823.). Ebbe anyjának nyomtatott ex-librise van beragasztva.

²⁷ LUKÁCSY Sándor személyes közlése szerint a kérdéses könyv VÁLLAS Antal — aki jó barátja volt Eötvösnek — 1843-ban kiadott *Beitrag zur Auflösung der höheren Gleichungen* című matematikai értekezése. Eötvös a címlapra is beírta a nevét. Való-

Eötvös Loránd „apja gazdag könyvtárából megajándékozott több nagybecsű politikai munkával”.²⁸ Egészen bizonyos, hogy megvolt Eötvösnek GOETHE összes munkáinak díszkiadása, hisz ezt akarta első unokájának ajándékozni.²⁹ Saját példánya lehetett KAZINCZY Ferenc pannonhalmi utazásából is, mert a szerző neki ajánlotta.³⁰ Később tűnt el AUERBACH egyik regénye is, amelyről 1852 februárjában írta SZALAY Lászlónak: „mert olcsobb volt, megvettem . . .”³¹

Az állomány elemzése. A különgyűjteményként kezelt EÖTVÖS-hagyaték elenlegi mennyisége:

794 mű 1868 kötet;

jebből a Műszaki Egyetem Könyvtáráé volt:

260 mű 646 kötet;

az Eötvös Kollégiumé volt:

534 mű 1222 kötet.

Az egyéb helyeken szétszórt anyaggal 2000 fölé emelkedne a kötetek száma, tehát a könyvtár jelentékeny nagyságú volt.

A tárgykörök szerinti megoszlás híven tükrözi, hogy Eötvös érdeklődése milyen arányban oszlott meg az irodalom egyes ágai között. Az alábbi kategóriák természetesen merev elhatárolás eredményeként jöttek létre, részesejük az állományból a következő:

	Mű	Kötet
történelem	249	634
szépirodalom	142	338
vallástörténet, teológia, patrisztika	70	133
ókori klasszikusok	70	121
politika, államtudomány	68	96
földrajz, útleírás	45	91
filozófia	34	160
memoárok	26	111
jogtudomány	25	33
közgazdaságtan	17	31
irodalomtörténet, irodalomtudomány	13	29
pedagógia, tanügy	9	14
bibliográfia, fogalmi lexikon	7	37
nyelvészet, szótár	4	6
művészettörténet, archeológia	4	6
statisztika	3	4
egyéb	4	6

A tartalmi csoportok nagyságrendje tudatos állománygyarapításról tanúskodik. A történelmi, vallási, továbbá a politikai és államtudományi munkák magas száma összefügg Eötvös harminc éven át dédelgetett tervével: megírni

színiéleg az övé volt az itt talált másik VÁLLAS-mű, a *Felsőbb egyenletek egy ismeretlenel*. Buda, 1848. is. Az Eötvös Loránd-féle hagyatékot az MTA Geofizikai Kutatóintézetének Obszervatóriuma őrzi.

²⁸ HALÁSZ I.: I. m. 324. l.

²⁹ RÁTH Mór: *Eötvös és Goethe*. = *Reform*. 1871. febr. 5.

³⁰ Ld. *Kazinczy útja Pannonhalmára, Esztergomba, Vácra*. Pesten, 1831.

³¹ Levele SZALAYhoz, 1852. febr. 12-én. = *E. J. levelei* 198. l.

a keresztény civilizáció történetét. 1841-ben írásban kötelezte magát egy önálló tudományos mű megírására, mely a keresztény eszmék fejlődését mutatja ki.³² A francia forradalom története is foglalkoztatta, Münchenben írni akart róla egy tanulmányt,³³ könyvei között igen sok erről a témáról szól. *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című értekezésébe beledolgozta ugyan az addig összegyűjtött anyagot,³⁴ a civilizáció történetének megírásáról azonban nem mondott le.³⁵

A történelmi könyvek zömmel a XIX. századi szerzők alkotásai. A francia forradalom és NAPÓLEON korával foglalkozik SÉGUR, MME DE STÄEL, LAMARTINE, THIERS, HAZLITT és WACHSMUTH — hogy csak a legjelesebbeket említsük. Ehhez a csoporthoz tartozik BUCHEZ és ROUX hatalmas, 40 kötetes munkája a forradalom alatti parlamenti harcokról. A liberális történetírás nagyjai közül — a már említetteken kívül — többek között GUIZOT, MICHELET, AUGUSTIN THIERRY, LEDRU-ROLLIN, BROUGHAM és MACAULAY szerepel egy vagy több művével. Megtalálhatjuk az ókorkutató GIBBON, CURTIUS és NIEBUHR, továbbá ROBERTSON, GERVINUS, SCHLOSSER és RANKE könyveit is. Az osztrák HAMMERnek — aki az oszmán birodalom történetét kutatta — hét műve van a hagyatékban. (Eötvös egyébként érdeklődött az egzotikus Kelet iránt; több útleírást és tudományos feldolgozást vásárolt, amelyek India és a Közel-Kelet életét, múltját mutatták be.) A magyar történetírást a latin nyelvű forráskiadványok (KATONA, PRAY, SCHWANDTNER stb.) és értekezések, valamint HORVÁTH Mihály és RUMY Károly magyar, FESSLER Ignác Aurél német nyelvű munkái képviselik.

Eötvös igen kedvelte a memoárokat, amelyeket történelmi tanulmányaihoz forgatott. II. Jakab angol király, CLARENDON lord, MONTECUCCOLI, RICHELIEU és RETZ bíborosok, a francia királyi szeretők — MME DE POMPADOUR, MME DE MAINTENON stb. —, CAGLIOSTRO, CHOISEUL, a szerelmi kalandjaival hencegő RICHELIEU herceg, BARÈRE, BOURRIENNE és a két napóleoni tábornok — GOURGAUD és MONTHOLON — emlékiratai a legérdekesebbek ezek között.

Többségükben a történelemhez tartoznak, de jelentőségüknél fogva külön említendők a korai szocialisták — SAINT-SIMON, Michel CHEVALIER, CHERBULIEZ, SISMONDI, PECQUEUR, Louis BLANC és PROUDHON — művei. E kis csoporthoz számít a szocialistákról összefoglalást adó PAGET és az ellenséges szemléletű REYBAUD könyve is. A keresztény-forradalmár LAMENNAIS összegyűjtött írásainak két kötete is megvan a hagyatékban.

A politikai és állambölcseleti művek, továbbá a röpiratok is nehezen

³² A kötelezvény szövege: „Én alólirott ezennel becsületesemre ígérem, hogy ha Isten életben tart, 1835 uj esztendeig a keresztény eszméknek történetét kiadandom. Isten engem úgy segítjen. Eötvös. 1841. június 4.” Hasonló ígéretet tett TREFORT Ágoston is, a *Műgyrok Történetei* című munka megírására. A fotómásolatokat közli SZALAY Imre: *Visszemlékezések Trefort Ágostonra*. Bp. 1909. 22. l.

³³ TREFORT Ágoston: *B. Eötvös József „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” című munkájáról*. Bp. 1883. 4. l.

³⁴ Uo. 4–5. l.

³⁵ KEMÉNY Zsigmond írja 1859. december 28-án FALK Miksának: „Eötvös, ki mint tudjuk, a polgárosodás történetéről egy nagy munkát ír...”. L. FALK Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Bp. 1925. 498. l. HALÁSZ Imre szerint (i. m. 324. l.) Eötvös 1869–70-ben gyakran emlegette, hogy ha visszavonul, gondolkodása és élettapasztalatai eredményét egy kultúrtörténeti és történetfilozófiai értekezésben foglalja össze.

határolhatók el a történeti munkáktól. Ezeket a könyveket EÖTVÖS is együtt használta, így pl. BENTHAM, NAGY FRIGYES, CORMENIN, SIÉYÈS, MACHIAVELLI, LORENZ STEIN írásait és BEAUMONT Írországról szóló monográfiáját. EÖTVÖST a statisztikai, földrajzi — pl. MALTEBRUN és BERGHAUS több-, BALBI egykötetes szintézise — művek, valamint az útleírások is elsősorban politikai vonatkozásaik miatt érdekelték.

A vallástörténet és teológia kategóriájának élére az ún. szent iratok, a *Biblia* és a *Korán* három, illetve két kiadása kívánkozik. Az egyházatyák közül AMBROSIUS, AUGUSTINUS, CYPRIANUS és TERTULLIANUS írásai vannak meg. A reformátorokat ZWINGLI és MELANCTON, az ellenreformációt BOSSUET és JARRIGE képviselik. A vallás- és egyháztörténeti munkák között — a történetíróknál említettek mellett — Benjamin CONSTANT, CREUZER, GÖRRÉS, Carl Julius WEBER könyvei és a spanyol LLORENTE híres, leleplező inkvizíció-története a legjelentősebbek. Van egy példány a hírhedt *Malleus maleficarum*-ból is. A valláskritikai művek sorában David STRAUSS, GIESELER, RENAN és LACORDAIRE írásaival találkozunk.

A könyvtáron belül jelentékeny csoportot képeznek az ókori klasszikusok. HOMÉROSZ, PLATON, ARISZTOTELÉSZ, AISZKHÜLOSZ, EURIPIDÉSZ, ARISZTOPHANÉSZ, HÉRODOTOSZ, LUKIÁNOSZ, LUCRETIUS, CÍCERO, HORATIUS, LIVIUS, TACITUS stb. mellett még a *Griechische Prosaiker* című sorozat 51 kötete is, egyszóval az ógörög és a latin irodalom szinte valamennyi számottevő alkotása megvolt EÖTVÖSNEK.

A filozófia arányát az idesorolt VOLTAIRE-összes 75 kötete emeli meg annyira. A francia felvilágosodás nagyjai közül ROUSSEAU és CONDORCET szerezpel még, az angolok közül LOCKE és HOBBS. A korábbi századokból BACON, MONTAIGNE, SPINOZA, VICO, LA ROCHEFOUCAULD és KUNG FU-CE (német fordításban van meg) — neve említhető meg. A XVIII. század végi és a XIX. századi filozófiai irányzatok képviselőinek írásai közül csak KANT néhány kötetére bukkanunk rá. Viszonylag magas a filozófiatörténeti szintézisek, monográfiák száma.

A kisebb arányban részesedő tudományágak könyvei között is találunk néhány értékes darabot: pl. COLBERT, NECKER, RICARDO, Adolphe BLANQUI, MALTHUS közgazdasági írásait, az archeológus CHAMPOLLION egyiptomi leveleit, Karl RAUMER neveléstörténetét. A jogi művek többsége a börtönügy problematikáját tárgyalja. A folyóiratok jelesebbjei: a *Deutsche Vierteljahrsschrift* hét füzete és az *Edinburgh Review* cikkeiből készült hatkötetes válogatás. A napilapokat bizonyára nem őrizte meg EÖTVÖS, ezért nincsenek a hagyatékban. Teljesen hiányoznak a könyvtárból a természettudományok.³⁶

Az utoljára hagyott, számszerűen a második legnagyobb csoportot alkotó szépirodalmi művek között a *Nibelungenlied*, SCHILLER *Wallensteinja*, GOETHE *Faustja*, HERDER, KLOPSTOCK, LESSING, BÖRNE és Jean PAUL összegyűjtött írásai és egy sereg középszerű vagy gyengébb költő és író képviselik a német irodalmat. A franciából LE SAGE, PRÉVOST és George SAND regényei, BOILEAU írásai, DELAVIGNE vígjátékai, Victor HUGO két kisebb munkája, s még jó néhány jelentéktelenebb mű vannak meg. Az angol regények egy része névtelenül jelent meg; feltehetően EÖTVÖS anyja vagy női rokonai vásárolták őket, akárcsak a PORTER-nővérek és RICHARDSON regényeit. A ma már

³⁶ Pedig EÖTVÖS érdeklődött irántuk. L. A *Természet Világa* szerkesztőségében közlésre váró *Eötvös József és a természettudományok* című cikkemet.

klasszikusnak számító angol nyelvű művek között FIELDING, Samuel JOHN-SON, SWIFT, BYRON, SCOTT és WORDSWORTH, továbbá az amerikai Washington IRVING és COOPER egy vagy több alkotása szerepel még. Fordításban van meg TASSO eposza és CERVANTES novelláinak gyűjteménye. A szépirodalomhoz kapcsolódó irodalomtörténet és esztétika témaköréből AUERBACH *Schrift und Volk* című kötetét, GERVINUS és VILLEMMAIN német, illetve francia irodalomtörténetét emeljük ki. A szépirodalom részletes vizsgálatánál feltűnik, hogy egyetlen kötet sincs az 1850–60-as években már magyarul is megjelenő orosz regényekből.³⁷

Az állomány nyelvi tagozódása azt igazolja, hogy EÖTVÖS lényegében öt nyelven olvasott. Íme:

	kötet	kötet
német	346	783
francia	223	615
latin	92	180
angol	88	210
magyar	38	54
olasz	5	24
angol – német	1	1
görög – latin ³⁸	1	1

Anyanyelve német volt, ezen szívesen és sokat olvasott, érthető, ha könyvtárában is többségben voltak a német nyelvű könyvek. Hozzájárult ehhez az is, hogy sok-sok német könyv fordult meg hazánkban, a német és osztrák kiadású munkákhoz igen könnyű volt hozzájutni. Az sem lebecsülendő szempont, hogy a német irodalom, filozófia és tudomány világviszonylatban is a vezetők közé tartozott. — Franciául is kitűnően tudott, a francia könyvek nagy számát azonban más indokolja. A centralisták az angol és francia példát látták követendőnek, az elméleti jellegű művek közül EÖTVÖS elsősorban a franciákat olvasta. Miért? „A francia forradalom óta majd minden európai állam kifejlési folyama azt mutatja, hogy egyes intézmények alakjaira szinte Anglia példája szolgált mindenütt mintául; elveket illetőleg pedig, szinte kivétel nélkül, Franciaországot utánozták” — adja meg a választ ő maga.³⁹ A francia kultúra hatása egyébként is növekedett Magyarországon az 1840-es években. „Párizs felől fújt a szél; onnan jöttek a divatok, az olvasmányok, az eszmék . . . ”⁴⁰ EÖTVÖS könnyen megszerezte a francia könyveket, mert személyes kapcsolatai kiterjedtek voltak, s megrendelés útján mindig megvásárolhatta a kívánt kiadványokat. Az angol irodalom őt érdeklő részét is meghozatta, ezt bizonyítja a fenti táblázat. Az arányokat már megmagyarázták EÖTVÖS szavai. A latin nyelvű könyvek között a magyar történeti munkák és forráskiadványok a legnagyobb csoport. A néhány olasz nyelvű kiadványt aligha használta EÖTVÖS, hiszen nagyon keveset tudott olaszul.⁴¹ A magyar könyvek csekély számát a latinul megjelent történeti tanulmányok és forrás-

³⁷ EÖTVÖS nem is olvasta őket; a nyomtatásban megjelent és a kéziratban levő írásában sehol sincs utalás rá.

³⁸ A kétnyelvű kiadványok: egy görög – latin szótár és Edward YOUNGS *Klagen, oder Nachtgedanken* . . . Hannover, 1790. bilingvis kiadása.

³⁹ *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. 1. köt. Bp. 1902. 39. l.

⁴⁰ MIKSZÁTH Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. 1. köt. Bp. 1960. 107. l.

⁴¹ BOTTA *Storia d'Italia* című könyvének előszavát elkezdte olvasni, az első oldalon van is néhány megjegyzés, de máshol nincs. Úgy látszik, lassan haladhatott vele, s mivel elfoglaltságai miatt nem sok időt fordíthatott rá, abbahagyta. Hogy valamennyit mégis

publikációk sem emelik jelentősebben. Pedig EÖTVÖS benne élt a magyar irodalom, tudomány fejlődésének áramlatában — ezért is olyan feltűnő az elenyésző arány —, ám úgy látszik, nem vásárolta meg a kiadott műveket. A hírnévre szert tett írók, tudósok közül csak DESSEWFFY József, DÖBRENTEI Gábor, FÁY András, GYADÁNYI József, SALAMON Ferenc és SZALAY László egy-egy, valamint SZÉCHENYI István és HORVÁTH Mihály két művéből — s többnyire nem a legjelesebbekből — van egy-egy példány a hagyatékban.⁴²

A könyvtárban kerekén száz fordítás van 179 kötetben. Az általa nem ismert nyelveken (ógörög, arab, kínai, spanyol stb.) írt könyveket EÖTVÖS főleg német és francia fordításban olvasta. A három világnyelv — angol, francia, német — ismerete lehetővé tette számára, hogy a világirodalom — értve ezalatt a tudományos és szépirodalmat egyaránt — legjavát elolvashatta, a könyvtármestert figyelemmel kísérhette.

A közel 2000 kötetes gyűjtemény értékét lehetetlen felmérni. Az igazi értéke nem is a pénzben kifejezett összeg, amit becsléssel talán meg lehet állapítani, hanem tartalmi összetétele. Messze kiemelkedik jelentőségével a történelmi anyag. A francia forradalomról és általában az emberiség különösen a civilizáció — egész fejlődéséről szóló 19. századi történelmi munkák legjelesebb darabjai sorakoznak a polcokon. Alphonse ESQUIROS *Histoire des Montagnards* című művéből például jelenleg csak ez az egy példány van a magyarországi közkönyvtárakban.

Néhány könyvtörténelmi ritkaság is található a hagyatékban: egy 1515-ös kiadású *Xenocrates de morte*, három ELZEVIK-kötet és két RMK-könyv (SZENTIVÁNYI Márton: *Dissertatio Paralipomenica*. Nagyszombat, 1699. és KÖLESÉRI Sámuel: *Theologia Pacifica*. Nagyszombat, 1709)⁴³. Unicumnak tekinthető GYADÁNYI József *Egy falusi nótáriusnak budai utazása . . .* című művének első, 1790-es, ún. piros címképes kiadása — ugyanis a sajtóhibákat a szerző sajátkezűen javította ki benne.⁴⁴ Az előzéklapra maga GYADÁNYI írta:

„Ezen csekély munkájában az
Nyomtató hibáit, maga az
Author; pennájával az mennyi
re lehetet jobbitotta meg.”

Meglepően kevés a könyvművészetileg értékes könyvek száma. Ennek az az oka, hogy EÖTVÖS nem törődött könyvei külsejével — a fűzve kiadott műveket sem köttette át —, őt a benne foglalt szellem érdekelt. A könyvet nem műtárgynak tekintette, hanem munkaeszköznek. Könyvtárát úgy alakította, gyűjtötte, hogy az ne reprezentatív külsejével, hanem belső értékeivel tűnjön ki, használható munkakönyvtár legyen.

Eötvös olvasói szokásai. Kortársai és életrajzírói egybehangzóan állítják,

tudott olaszul, arra VÁMBÉRY Ármin emlékirata a bizonyíték. Ebben a híres orientalista leírja, hogy amikor 1854-ben először meglátogatta EÖTVÖST, franciául, angolul és olaszul beszélt vele, hogy levizsgáztassa. L. VÁMBÉRY Ármin: *Küzdelmeim*. Bp. 1905. 107. l.

⁴² Pl. FÁYtól *Az elszegényedések* (1862), SZALAYtól a *Státusférjak és szónokok könyve* (1847–48).

⁴³ SZABÓ Károly nem említi ezeket a példányokat: *Régi Magyar Könyvtár*. 2. köt. Bp. 1885. 537. és 651. l.

⁴⁴ Vö. TOLNAI Vilmos: *Gvadányi Nótáriusának javított szövege*. — *Irod. tört. Köz.* 1932. 302. l.

hogy EÖTVÖS nagyon sokat dolgozott.⁴⁵ Munkájának fontos része volt az olvasás és az olvasottak feldolgozása. BEREZ Károlyt idézzük: „Beható, alapos tanulmányról tanúskodik mindenik munkája, még országgyűlési beszédein, hírlapi cikkein is meglátszik, hogy fölvelt tárgyairól alapos ismereteket szerzett előbb, hogy azok elmondásában s megírásában lelkiismeretes meggyőződésének annál hathatósabb kifejezést adhasson.”⁴⁶ Anyaggyűjtési módszereiről is BEREZ számol be: „Eötvös igen könnyen s gyorsan dolgozott s amellett, hogy sokat írt, folyvást sokat olvasott... az általa olvasás közben megjegyzett helyeket ki kell írnom. Egész halom jegyzet állt rendelkezésére, midőn a »XIX-ik század uralkodó eszméi«-nek megírásához fogott.”⁴⁷ Állítását alátámasztja Eötvös könyveinek vizsgálata. Amelyiket olvasta, abban különféle megjelölések, bejegyzések láthatók. Általában grafit ceruzával húzott egy vagy két, nagyritkán — a nyomaték kedvéért — három vonalat a margón, a lényegesnek tartott szövegrész mellé. Legalább ilyen gyakori az aláhúzások száma. Egy-két könyvben piros ceruzával vagy tintával végezte a bejelöléseket. Használt figyelemfelkeltő jele az X is. Igen sokszor előfordul, hogy egy-egy szóval — elsősorban magyarul, de több ízben németül, franciául vagy latinul, a könyv nyelvtől függően — jelzi, melyik mondat fontos számára. Ilyenek pl. „ez”, „az”, „vallás”, „centralisatio” stb. BARÈRE *Memoires*-jának I. kötetében az 1772–89 közti időszakot tárgyaló fejezet alá ezt írta: „nem érdekes az egész fejezet p. 20.”⁴⁸ Szöveges megjegyzéseket sok könyvben találunk — többnyire aforizmaként fogalmazva.⁴⁹ Egyes esetekben a kötetek előzőklapjára vagy hátsó védőlapjára is írt — nemegyszer a könyv tartalmától független témáról. Beszédvázlatok, aforizmák vannak ezek között, továbbá egy-egy vers- és drámatörredék.⁵⁰

Figyelemmel kísérte Eötvös a lábjegyzetek anyagát és a kötet végi bibliográfiákat meg is jelölte, ha érdekes könyvet, adatot talált. A hivatkozásokat tanulmányaiban is felhasználta, pregnáns példa erre a *Szegénység Irlandban*, melynek nem egy adatát, utalását BEAUMONT *L'Irlande* című könyvének jegyzetapparátusából merítette.⁵¹

Elfoglalt ember lévén, valószínűleg többszöri kézbevétele olvasott el egy-egy művet. GUZOT *Histoire de la Civilisation en France* című munkáját például 1864-ben több mint egy hónapig olvasta.⁵² Ha félbeszakította az olvasást, meg kellett jelölje, hol tart. Erre könyvjelzőket használt, rendszerint

⁴⁵ Pl. BEREZ: I. m. 62. l.; FALK Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. Bp. 1903. 216. l. Szinte élete utolsó percéig dolgozott. RÓNAY Jácint írja (*Napló-törredék*. 4. köt. Bp. 1884. 360. l.), hogy még 1871. jan. 23-án — 12 nappal halála előtt! — is magához kérte, hogy az akadémiai ügyekről tárgyaljanak.

⁴⁶ BEREZ: I. m. 61. l.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Az I. kötet 171. oldalán látható a beírás.

⁴⁹ Például BAUDRILLART: *J. Bodin et son temps*. Paris, 1853. 43. l.: „A protestantismus nagy eredményei a selfgovernmentnek köszönhetők.” Előfordul, hogy a megjegyzést az olvasott mű nyelvén írta. Pl. Charles COMTE: *Traité de législation*... Bruxelles, 1837. 68. p. és u. itt a 73. l-n 4 sor németül.

⁵⁰ A feljegyzéseket közli BÉNYEI Miklós: *Eötvös József ismeretlen kéziratos feljegyzései*. Irod.tört. Közl. 1968. 4. sz. 462–467. l.

⁵¹ A lábjegyzetek megjelölésére l. még WACHSMUTH: *Geschichte Frankreichs im Revolutionszeitalter*. 1–4. Th. Hamburg, 1840–44. A bibliográfia megjelölésére példa: Adolphe BLANQUI: *Histoire de l'économie politique en Europe*... 1–2. Paris, 1837.

⁵² L. *Naplójegyzetek. Gondolatok*. Bp. 1941. 38. l. (1864. szept. 4.) és 70. l. (okt. 9.).

egyszerű papírcsíkokat. Egy letépett újságdarab, egy füzetlap-csík, egy beírt papírcetli egyaránt megfelelt a célnak, akárcsak Henri VIEUXTEMPS belga hegedűművész hangversenyének belépőjegyei.

Miután BEREZC Károly eltávozott mellőle, maga jegyzetelt. Kb. 260 × 220 mm-es fehér papírlapot használt erre a célra. Ez a méret egy nagyobb ív félbehajtása után alakult ki, s így 4 oldal volt együtt. A könyvek oldalszámát pontosan feltüntette, a szerző vezetéknevét is; a címet viszont általában rövidítve vagy egyáltalán nem írta ki. Az *Uralkodó Eszmék* fogalmazványtörédekai között van egy papírlap, melyre PROUDHON *Confession d'un révolutionnaire* című művéből néhány gondolatot jegyzett fel franciául. A címet ezek után közli, de az impresszum-adatokat nem.⁵³ Az egy témához tartozó anyagot rendszerint összefogta; egyik-másik csomóra felírta: „Noták”.⁵⁴

SÓTÉR István írja Eötvösről — utalva főnemesei származására: „... életmódja, baráti köre, műveltsége sokkalta inkább a nemesi értelmiség legjobb, legműveltebb részének — semmint a nagybirtokos osztálynak jellemző jegyeit mutatja ...”⁵⁵ Könyvtára is a korabeli polgári és értelmiségi házikönyvtárakhoz hasonlít — összetételében és nagyságában is —, sőt azoknak egyik tipikus példája. Megtalálhatók benne a klasszikusok és a kortárs költők, regényírók kedvelt alkotásai is, de az állomány zömét a műveiben említett, idézett könyvek teszik ki, vagyis a gyűjtemény elsősorban munkakönyvtár volt.

M. BÉNYEI: LA BIBLIOTHÈQUE DE JÓZSEF EÖTVÖS

Le grand écrivain hongrois du 19e siècle. József Eötvös, fut en même temps l'un des plus grands lecteurs de l'époque. Sa bibliothèque en fait preuve. Les pièces dont cette bibliothèque est composée avaient été achetées chez de célèbres libraires de Vienne, de Leipzig et de Pest. avec qui Eötvös entretenait une relation bonne et continue. C'était surtout pendant les années 1830 - 1840 que ces livres entraient en sa possession et furent rangés dans ses armoires-bibliothèques dont fut meublé son appartement de Pest. Ces armoires, reliques précieux, sont conservées. Après sa mort, son legs contenant la partie moins grande de ses livres passa à la Bibliothèque de l'Université Technique de Budapest, tandis que la majeure partie allait faire l'objet d'un don fait par son fils au Collège József Eötvös. Après l'an 1965, les deux parties du legs fusionnèrent et furent réunies à la Bibliothèque Eötvös de l'Institut d'Histoire littéraire de l'Académie des Sciences de Hongrie. L'héritage d'Eötvös, se compose aujourd'hui de 794 ouvrages qui font au total 1868 volumes. Les ouvrages historiques l'emportent avec un assortiment particulièrement remarquable de l'époque de la Révolution Française. Il s'y trouve aussi, pour compléter la collection historique, un beau recueil de mémoires. Les auteurs socialistes anciens et contemporains n'y manquent pas. En outre, on trouve parmi les livres de József Eötvös un nombre assez élevé d'ouvrages politiques philosophiques, d'histoire de religions, ainsi que d'auteurs classiques grecs et romains. A ceux-ci viennent s'ajouter les oeuvres littéraires en langues allemande, française, anglaise latine et hongroise des 18e - 19e siècles. Eötvös devait donc lire en cinq langues, sa langue maternelle comprise. Cette connaissance des langues lui avait permis de suivre la production des livres en son pays aussi bien qu'à l'étranger et d'en lire les meilleures pièces. Il possédait encore quelques livres anciens et rares, quelques chefs-d'oeuvre de l'art du livre mais, comme cela se voit le détenteur de cette bibliothèque s'était servi des livres en tant que d'instruments de travail et ne voulait pas en faire une collection d'objets d'art. Enfin ce fut une bibliothèque de travail. Comme telle, elle présente le modèle des bibliothèques privées de l'intelligentsia et du bourgeois cultivé de son temps.

⁵³ OSZK Kézirattára Fol Hung. 1521. 152. lev. A kéziratköteg „címe”: *Uralkodó Eszmék* (és egyéb) német és magyar fogalmazványtörédek, jegyzetek.

⁵⁴ Uo 120 - 161. lev.; a 211 - 223. levelet tartalmazó csomó felirata: *Noten*.

⁵⁵ SÓTÉR István: I. m. 110. l.